

Humor in filosofisch perspectief

(Lezing Soest op 21 januari 2003)

Tekst aankondiging:

In deze lezing wordt de stelling verdedigd, dat er zonder ironie en humor nauwelijks echt te leven valt. Het is duidelijk, dat in deze stelling een persoonlijke kijk op het leven schuil gaat, waarin intensiteit en diepgang een belangrijke rol spelen. Dit hoge ideaal van leven is alleen levensvatbaar, als het gepaard gaat met ironie en humor. Deze elementen brengen een speelsheid en betrekkelijkheid mee, waardoor men zelfs met dit hoge levensideaal kan spotten en lachen. Nadere informatie vindt men in het boek ‘Wat is wijs? Een pleidooi voor een wijsgerige wijze van leven’.

Inleiding	1
1. Erasmus en de Lof der zothed	1
2. Het tegenbeeld van ironie en humor: een cynische en een dogmatische levenshouding	2
2.1. De functie van de ontmaskering in de filosofie	2
2.2. De functie van het zoeken naar waarheid en waarde in de filosofie	3
3. Pleidooi voor een humoristische levenshouding	5
Besluit	7

Inleiding

De titel van mijn lezing luidt: ‘**Humor in filosofisch perspectief**’. Dat houdt in, dat ik hier niet voor u sta als een cabaretier, in de stijl van Brigitte Kaandorp, Youp van ’t Hek of Freek de Jonge. Ik wil met u filosofisch nadenken over de vele wijzen waarop wij naar het leven kunnen kijken en in het bijzonder naar een humoristische wijze van leven. Ik heb hiervoor de meer emotionele, dan wetenschappelijke stelling bedacht: ‘Zonder humor valt er nauwelijks te leven’. Om deze stelling te kunnen ‘bewijzen’ (toelichten) neem ik eerst een aanloop. Ik wil hierin laten zien, hoe Erasmus een pleidooi houdt voor de humor in het leven in zijn ‘Lof der zothed’. Daarna teken ik twee levenshoudingen, die het tegenbeeld zijn van een humoristische wijze van leven: een cynische en een dogmatische levenswijze en hoe deze denkwijzen zich in de filosofie uitgewerkt hebben. Tenslotte wil ik een pleidooi voeren voor een humoristische wijze van leven, zoals ik dat zie. Het zijn allemaal slechts korte aanduidingen. Wie hierover meer wil weten,

1. Erasmus en de lof der zothed

Desiderius Erasmus leefde van 1467-1536. Een groot gelovige en een groot humanist. Bekend om zijn felle discussie met Luther over de vrije wil van de mens. Op een van zijn lange tochten kreeg hij een inval om een pleidooi voor de zothed te schrijven en deze op te dragen aan zijn vriend Thomas More. Zo kwam in 1515 ‘De lof der zothed’ (Amsterdam 2001) tot stand. In dit boek voert hij de Dwaasheid op (met een hoofdletter). Alle goeds op aarde is aan hem te danken. Men moet niet zoeken naar wijsheid, maar naar dwaasheid. Al onze aangename illusies over geboorte, huwelijk en vriendschap zijn op Dwaasheid gebaseerd. Vanuit dit uitgangspunt drijft hij de spot met monniken, bisschoppen, kardinalen en pausen. Het is een wonder, dat dit boek niet op de kerkelijke index is geplaatst. Ik wil uit dit boek een aantal opmerkingen citeren om u warm te maken voor mijn stelling: zonder humor valt er nauwelijks te leven.

- De dwaasheid ligt in de aard van de mens (blz. 49).
- We zijn allemaal prettig gestoord (blz. 59)
- Het hele leven op aarde is niets anders dan een spel van dwaasheid (blz. 41)
- Men moet de komedie van het leven spelen (blz. 45)
- Het leven zit zo miserabel in elkaar (beeld van ons leven), dat het enkel door de zothed leefbaar is (remedie) (blz. 47-48)
- De saaiheid van het leven vraagt om zothed (blz. 31-32)
- ‘Verdedig energiek je zothed’ (Voorwoord: opdracht aan More) (blz. 10)

2. Het tegenbeeld van ironie en humor: een cynische en een dogmatische levenshouding

Er zijn in mijn ogen twee levenswijzen, die het tegenbeeld zijn van een humoristische wijze van leven en dat zijn een cynische en een dogmatische levenshouding. Voordat ik in de filosofie duik, wil ik u alvast een korte indruk van beide houdingen geven. De cynicus neemt te veel afstand van het leven, waar hij toch in verwickeld is. Hij heeft te veel de mentaliteit van een toeschouwer en durft zich niet in het leven te engageren uit angst bedrogen te worden. De dogmaticus durft geen afstand van het leven te nemen uit angst dat al zijn verworvenheden (vaste gewoonten, leefwijze, denkpatronen, geloof, machtspositie) gerelativeerd zullen worden en hem zijn houvast zullen ontnemen.

Beide houdingen komen veel voor in de filosofie. De cynicus en de dogmaticus vinden hier een vruchtbare bodem. Dat is ook te begrijpen, als men weet, dat de filosofie zich twee functies toeëigent: het ontmaskeren van alles wat niet op argumenten is gefundeerd en het zoeken naar waarheid en waarde (het ‘goede leven’). Aan het ontmaskeren zit het gevaar vast, dat men cynisch wordt, aan het zoeken naar de waarheid en de waarde, dat men dogmatisch wordt. Zonder diepgaand op deze beide functies en hun gevaren in te gaan wil ik aan enkele voorbeelden uit de filosofie laten zien, hoe deze functies werken.

2.1. De functie van de ontmaskering in de filosofie

Ontmaskeren

Francis Bacon (1561-1626) ziet in het ontmaskeren een belangrijke taak van de filosofie. Het verstand moet zijn eigen belemmeringen opruimen, wil het tot empirisch verantwoorde kennis komen. Want alleen deze kennis leidt tot heerschappij over de natuur. Bij Bacon is alles verdacht, wat het verstand los van de ervaring uitbroedt. Hij noemt dat ‘idolen’ of ‘drombeelden’. Deze kunnen uit allerlei bronnen voortkomen: uit emoties die ons verstand kunnen meeslepen, uit onze aanleg en opvoeding, uit de taal die we spreken en uit de ingewikkelde vooroordelen van de oude filosofie. Het zijn allemaal symptomen van het verschijnsel, dat wat mensen voor de werkelijkheid houden, slechts een karikatuur of een vervalsing hiervan is. Zelfs filosofen die toch beter zouden moeten weten, zo zegt Bacon, lijden aan allerlei speculaties die kant noch wal raken. Ze spreken met verve over het ‘oneindige’ of ‘over de eerste, niet veroorzaakte oorzaak’ en liegen er zo maar op los, meegesleept door hun eigen gedachten.

Maar waar houd je op met ontmaskeren? Blijft er iets in het leven over, dat de toets van de kritiek kan doorstaan? Hier ligt de oorsprong van het cynisme.

Het gevaar van het cynisme

In de oude Griekse filosofie heeft het woord cynisme een minder negatieve klank dan bij ons.

Het meest kenmerkende van de cynici was het afwijzen van alle gebruiken en maatschappelijke banden (choqueren van het etablissement). Zij volgden zeer uitdagend de 'natuur' en wilden zichzelf genoeg zijn. Zij wilden een honds (kunikos) leven leiden. Ethiek staat centraal, met als ideaalbeeld: een leven zonder behoeften. Zij waren tegen genot.

Het soort filosofen, dat zich in de Griekse Oudheid cynici noemen, beoefent een levenswijze, die afwijkt van de meerderheid van de bevolking. Deze filosofen zijn geen slaaf van hun eigen lichamelijke en emotionele behoeften. Zij zijn niet bang voor honger, kou en eenzaamheid. Zij verlangen niet naar seks, macht en roem. Op deze weg van onthecht raken interesseren zij zich niet meer voor politiek, fysica of filosofische bespiegelingen. Ze noemen zichzelf 'wereldburgers zonder huis, zonder stad en zonder vaderland'.

Een voorbeeld van zo'n soort cynicus is Diogenes van Sinope (ca 400-325 v.Chr.). Hij steekt de draak met alles en iedereen. Hij verzet zich tegen elke theorie en tegen elke stellingname. Hij is anti-theoreticus en anti-dogmaticus. Iedere analyse wordt belachelijk gemaakt. Dat geldt zowel voor de problemen die hij bespreekt als voor de begrippen, die hij hiervoor gebruikt. Diogenes mist de drang naar een absolute waarheid over de wereld. Zijn wijsgerig engagement ligt juist in de bevrijding van de hartstocht voor de waarheid, waar de filosofie vol van is. Wel blijft hij zoeken naar een ethische levenswijze die bij deze cynische houding past. In feite zoekt hij naar een leven, die de moeite van het leven waard is.

In onze tijd heeft het woord cynisme en cynicus een veel negatievere betekenis dan in de Griekse Oudheid. Jerediah Purdy (1974) typeert de meest voorkomende levenshouding van onze tijd als een achterdochtige ironie. Hierin ziet hij een eigenaardige dubbelheid. Van de ene kant zijn we cynici, die alles wat van waarde is als een grap beschouwen. We ontmaskeren zowel privélevens als ons maatschappelijk leven. We durven niets ernstig te nemen, omdat we bang zijn voor naïef door te gaan. De ironische pose, zegt Purdy, is een bepaalde manier om ons niet op een verraderlijke wereld te verlaten. Van de andere kant hebben we dromen, die ver van de werkelijkheid afstaan. We stellen steeds hogere eisen aan ons leven wat betreft persoonlijke bevrediging, privécarrière, zelfpromotie en roem. De toetsstenen zijn romantische ideeën als creativiteit en authenticiteit. Terwijl we het willen vermijden, zijn we hier hopeloos naïef. Het gevolg is, dat de achterdochtige ironie een gat heeft geslagen tussen onze gewone werkelijkheid, die we niet de moeite waard vinden, en de overspannen idealen die we nastreven.

Viel er in de Griekse Oudheid nog te lachen met de cynici, bij de hedendaagse cynici vergaat ons het lachen.

2.2. De functie van het zoeken naar waarheid en waarde in de filosofie

Zoeken naar waarheid en waarde

De tweede functie van de filosofie is het zoeken naar de waarheid, naar rationele zekerheid en naar een beeld van het 'goede leven'. Dit is geen 'afbraakfunctie', maar juist een 'opbouwfunctie' om mee te denken met de levensvragen van mensen en pogingen te doen om een beeld te schetsen, wat de inhoud is van de waarheid en van het 'goede leven', waar de mens naar moet streven. Het antwoord kan heel verschillend uitvallen. Vandaar dat er zoveel filosofieën zijn. Voor sommige filosofen was het leven gericht op het schouwen van de eeuwige Ideeën, op het zien van God, voor anderen op zelfkennis en sociale rechtvaardigheid.

Deze belangrijke taak van de filosofie draagt het risico in zich, dat het de eigen ideeën (visie) verabsoluteert, d.w.z. als de enige waarheid en waarde ziet. Dat is het gevaar van het dogmatisme.

Gevaar van dogmatisme

De term dogmatisme is afgeleid van het Griekse woord 'dogma' (dokeo = dokei moi: het schijnt mij toe, leerstelling). Het gaat uit van de stelling, dat onze kennis op waarheid is gericht en die ook enigermate bereiken kan. Voor Kant (1724-1804) die de grenzen van de geldige kennis heeft gezocht is dogmatisme elke filosofie die de geldigheid van de kennis zonder onderzoek accepteert (onkritisch). Zijn eigen leerstellingen worden zonder discussie geaccepteerd. Er wordt daarmee voorbijgegaan aan het feit, dat een leerstelling ooit ontstaan is en dat het verstaan van de leerstelling zich in de geschiedenis ontwikkelt. Dit dogmatisme is dus een fundamentalisme; het verwaarloost de historiciteit van het verstaan.

In de speculatieve metafysica en in vele systemen van de ethica speelt het dogmatisme een belangrijke rol.

Dogmatische stromingen en dogmatische filosofen schuwen iedere vorm van relativering. Bij hen ontbreekt het aan voldoende afstand ten opzichte van hun eigen leven en denken. Zij vestigen zich in een onaantastbare, transcendente positie en nestelen zich in de absolute waarheid. Ze dulden geen kritiek, kennen geen twijfels en kunnen niet lachen om hun eigen bedenksels. Hun waarheid is dé waarheid voor iedereen. Wie het hier niet mee eens is, wordt verketterd. Wie hen aanvalt, valt de waarheid aan. De 'geest van serieuzeheid' grijpt hen zo diep aan, dat het menselijk leven dreigt te verstikken. Er heerst hier weinig liefde of sympathie voor het gewone leven. Zoals alle dictaturen vrezen zij de humor, omdat hierdoor het licht van de betrekkelijkheid valt op datgene, dat ze zeggen en doen.

Het zou een kleine moeite zijn om een uitstapje te maken naar het dogmatisme van bepaalde religies, vooral naar de rooms-katholieke kerk, waar dogma en dogmatisme een grote rol hebben gespeeld of naar de psychologie van de autoritaire persoonlijkheid. Maar ik beperk me hier tot de filosofie.

Dogma in kerkelijk verband

Bij iedere dogmatisering is het kerkelijk leergezag er van overtuigd te expliciteren, te ontvouwen wat al in de overlevering lag besloten. Wat er in besloten ligt, wordt uitgemaakt door het leergezag (het bezitten van de eeuwige waarheid). Er is geen zelfcorrectie mogelijk. Bij de onderdanen is er sprake van veiligheid, rust en orde. Het is een aanvaarding van het dogma, met de ogen dicht. Dat is een denken zonder eigen innerlijk houvast. Dat is in tegenspraak met een vorm van aanvaarden, die identiek is met openheid, die ruimte maakt voor geheimen die groter zijn dan het menselijke. Maar dat veronderstelt discussie, twijfel, ruimte tot neen zeggen, individuele verwerking. Daarop kan een werkelijk vrije overgave volgen. Maar een autoritair gezag dat niet alleen zich op God zelf beroept maar bovendien discussie uitsluit, roept autoritaire gehoorzaamheid op, die geen onzekerheid bij zichzelf en geen afwijkende mening van anderen kan verdragen.

Bij de handhaving en verwerking van de leer door de gelovigen ligt de neurotisering voor het grijpen. Men herkent haar niet aan de zorgvuldigheid van de gekozen woorden en de ciselering daarvan, maar aan de intolerantie tegenover afwijkende meningen, aan de wijze waarop de orthodoxie wordt als dwingend wordt gezien en aan de angst en het fanatisme waarmee zij tot een partijbezit wordt. Ook aan het verzet tegen een verandering in de

interpretatie. Het argument dat Gods waarheid niet verandert is voor dat verzet een niet-steekhoudende rationalisatie. Want niet God verandert, maar de menselijke geest en die kan over het goddelijke alleen maar denken op de wijze van zijn persoonlijke aard en zijn cultuur. En die zijn in hoge mate veranderlijk. Merkwaardig genoeg zijn de meeste gelovigen eerder bereid om de veelduidigheid van de bijbel te accepteren dan die van de kerkleer. Dat is begrijpelijk, omdat het dogma de schijn heeft van een rationele formule waarover geen misverstand kan bestaan. Men vergeet dan dat dogmatische formules een religieuze taal zijn, welke aparte semantische wetten heeft.

Vernieuwing van de filosofie

Een aantal huidige filosofen onderkent de gevaren van cynisme en dogmatisme, die eeuwenlang in de filosofie huis gehouden hebben. Zij signaleren twee gevaren, die de hedendaagse filosofie bedreigen en haar doen ontsporen. Het eerste gevaar bestaat in de illusie van een metafysica: filosofen die op zoek gaan naar een vaste grond van absolute feiten en waarden, waaruit zij de correcte en goede oplossingen op een technische manier zouden kunnen deduceren. Maar in het afwijzen van de metafysica botst zij op het tweede gevaar, dat eigenlijk dezelfde wortels heeft. Als er geen unieke en absolute beschrijving van de wereld bestaat (of door mensen zou kunnen worden gegeven), dan houdt zij geen andere mogelijkheid over dan de concepten 'wereld' en 'waarheid' vanuit een louter relativistische opvatting te interpreteren. De keuze lijkt wel te liggen tussen absolutisme of radicaal relativisme van waarheid en waarden.

De vernieuwing van de filosofie ligt volgens deze filosofen nu juist in het feit, dat wij vertrouwen hebben in de vorm van leven waaraan wij deelachtig zijn en dat wij daar trouw aan blijven. Onze vorm van leven is altijd cultureel, historisch beperkt. Zij had anders kunnen zijn, en voor mensen van een andere cultuur, van een ander tijdperk is hij ook anders (geweest). In een confrontatie met een andere vorm van leven zullen wij, in bepaalde situaties, de andere wel proberen te overtuigen dat de ene manier van doen beter is dan de andere. In zulke situaties mogen wij argumenteren en daarbij onze beste logica bovenhalen, om aan te tonen dat wij inderdaad gelijk hebben. Maar wij mogen niet verbaasd zijn wanneer onze foutloze redelijkheid de andere niet in beweging kan brengen. Een mens moet het vertrouwen behouden in zijn leven. Tegelijkertijd moet hij ook voor het leven van een ander (dat hij soms niet al te goed begrijpt) begrip kunnen opbrengen. Ook als wij, met onze beperkte rationaliteit, de vorm van leven van een ander niet volledig kunnen begrijpen, kunnen wij er welwillende aandacht voor hebben, en tegelijk trouw zijn aan onze eigen vorm van leven. Trouw en welwillende aandacht zijn de boodschappen van deze hernieuwde filosofie.

3. Pleidooi voor een humoristische levenshouding

Dit is een prachtig uitgangspunt voor een pleidooi voor een humoristische wijze van leven., want hierin spelen de betrekkelijkheid van alles en de trouw aan het leven een belangrijke rol. Ik wil eerst even stil staan bij de vraag, wat 'gevoel voor humor' is om daarna te laten zien, hoe hierin de samenhang is tussen het leven doorzien in zijn betrekkelijkheid en het leven niet loslaten.

Gevoel voor humor

Er zijn allerlei verschijningsvormen van humor, zoals wij die in het leven tegenkomen. Een humoristisch iemand kan ons aan het lachen maken. Soms is het moeilijk om precies aan te geven, wat die persoon voor eigens heeft. Het woord 'humoristisch' past in een rijtje woorden, die allemaal een eigen nuance meebrengen. Men kan hier denken aan: komisch, grappig, leuk, spits, satirisch, spottend, lachwekkend. De humor kent, net als het lachen, vele gezichten. Zo maakt men onderscheid tussen galgenhumor of zwarte humor, sprankelende, spottende, minachtende en vrolijke humor. Er is humor die algemeen menselijk is en door iedereen wordt begrepen. Maar er is ook humor, die gebonden is aan specifieke culturele codes. Alleen ingewijden zullen deze humor begrijpen. Zelfs per persoon kan de reactie op en de feeling voor humoristische uitingen heel verschillend zijn. De één lacht om Laurel en Hardy, de ander begrijpt niet wat er voor leuks aan is. Smaken verschillen hier sterk.

Achter al deze verschijningsvormen ligt 'het gevoel voor humor'. Als men van iemand zegt, dat hij alle gevoel voor humor mist, dan weet men precies wat men bedoelt. Men ziet een persoon voor zich, die alles even ernstig en letterlijk neemt, geen grapje kan verdragen, geen zelfspot heeft en daarom zichzelf niet kan relativieren. Met zo iemand kan men niet lachen. Alles aan hem is even rechtlijnig en saai. Met deze typering wordt niet bedoeld, dat iemand met gevoel voor humor ook altijd grappig uit de hoek kan komen of leuke anekdotes kan vertellen. Dat is een aparte kunst, die niet iedereen gegeven is. Iemand met gevoel voor humor heeft 'lichtjes in zijn ogen', kan een grapje hebben en kan de gewone manier van leven van hemzelf en van anderen relativieren. Hij heeft een soort zelfspot die aanstekelijk werkt naar anderen. Het leven van hemzelf en anderen wordt met een korreltje zout genomen en soms op de korrel genomen. Hij heeft een humoristische kijk op het leven.

Op afstand van het leven en toch verbonden

Gevoel voor humor en het bewustzijn, dat men het leven ernstig moet nemen zijn diep met elkaar verweven. Dat heeft te maken met het feit, dat de mens zowel verbonden is met de werkelijkheid als op afstand kan gaan staan van deze werkelijkheid. In het eerste geval is hij betrokken op het gebeuren, in het tweede geval relativeert hij deze betrokkenheid. Bij zijn analyse van gedichten spreekt Koplund van het samengaan van 'humoristische distantie' en 'ernstige betrokkenheid'. Hiermee drukt hij een gecompliceerde relatie uit tussen ernst en humor. Iemand die het leven ernstig neemt maakt zich er niet met een Jantje van Leiden van af. Hij laat zich niet voor het karretje van de frivoliteit spannen, waarin alles luchtig en onbelangrijk is. Ernstig zijn wil hier niet zeggen, dat alles in het leven even belangrijk is, maar dat het leven in zijn geheel de moeite van het onderzoeken waard is. De mens poogt uit elke ervaring te halen, wat er in zit. Hij wil zich volledig engageren in alles wat hij doet. Er is bij hem geen kloof tussen denken en doen. Maar juist omdat het leven hier ernstig genomen wordt, kan het in zijn betrekkelijkheid verschijnen. Een onderzocht leven brengt aan het licht, hoe komisch en tragisch het leven soms is.

Een prachtige weergave van het kunnen aanvaarden van de discrepantie tussen idealen en werkelijkheid, tussen vasthouden aan het leven en loslaten geeft de theoloog en filosoof Romano Guardini. (citaat)

"Wie humor heeft, doet geen moeite om aan het bestaan een andere zin te geven, maar ziet het zoals het is, met al het harde en vreemde en verwarde ervan. Wat hij maar op de een of andere manier kan begrijpen, begrijpt hij, en hij begrijpt veel. En in dat wat hij niet begrijpt, vermoedt

hij een verborgen zin. In het bizarre en het rare heeft hij plezier - en niet alleen omdat het origineel en interessant is, maar omdat het voor hem een bevestiging vormt van zijn eigen wezen vol tegenstrijdigheden. Hij snakt naar een geordend-harmonische wereld; maar als die hem gegeven zou worden, zou hij het er niet in kunnen uithouden. Daarom aanvaardt hij de tegenstrijdigheden en schijnbare zinloosheden niet alleen, maar hij ruimt er, aldus zichzelf bevestigend, een heel bijzondere plaats voor in. Daarmee verheft hij zichzelf boven het wereldgebeuren en boven zijn eigen wezen, een onnoembaar oord van vrede tegemoet".

De mens lijdt vaak heel diep, maar speelt het klaar niet bitter te worden, maar te doen wat, met de echte tranen, één van de diepste uitingsvormen van het menselijke is: te glimlachen over het leven. Dat kan alleen als de mens gevoel voor humor heeft. Voor Guardini heeft de humor de volgende kenmerken: Hij is niet de grap die voortkomt uit een liefdeloos hart of een wapen in de strijd van het leven. Hij is ook niet het grimmige lachen over de domheid en afschuwelijkheid van het bestaan, gebaseerd op verachting en vertwijfeling. Hij is ook niet de ironie, die een idealisme is dat zich geneert. Humor is liefde voor het leven, zoals het is.

Besluit

Terug naar de stelling

De oorspronkelijke stelling luidde: 'Zonder ironie en humor valt er nauwelijks te leven', met als toelichting. Het is natuurlijk mogelijk zonder ironie en humor te leven. Ik zou de mensen niet de kost willen geven, die dat klaar krijgen. De stelling gaat over de kwaliteit, die ik aan het leven toeken. Dat is een subjectieve wijze van kijken. Mensen die het leven als tragisch ervaren in de filosofische zin van het woord hebben een goede voedingsbodem om te lachen en te wenen. Om tot dit besef te komen moet de mens een vruchtbare relatie zien te vinden tussen verbondenheid met het leven en op afstand staan van het leven. De vruchtbaarheid uit zich in de paradox tussen ernstige betrokkenheid en humoristische distantie.

Het is duidelijk dat mensen met een dogmatische levenshouding het met deze stelling niet eens zullen zijn. Zij hebben een andere opvatting over het leven (de ernst speelt hierin een veel grotere rol). De cynische en sceptische levenshouding heeft grote verwantschap met de humoristische levenswijze, maar loopt het gevaar van geen ophouden te weten met 'spiegelen' en 'spotten'. Op deze wijze ondermijnt ze het gewone leven in zijn alledaagsheid. Het gevoel voor humor beschermt hiertegen. Zij heeft geen neiging het leven te verlammen, maar wil juist stimuleren.